

УДК 94(477)“191”:339.5

**РОЗВИТОК ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ РАДЯНСЬКИХ РОСІЇ
ТА УКРАЇНИ ЗА ДОБИ “ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ”****Д. В. Архірейський****(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
м. Дніпро)**

Проаналізовано умови розвитку радянської зовнішньої торгівлі доби “воєнного комунізму”. Висвітлено особливості експорту та імпорту більшовицької держави в контексті завершення Першої світової війни та розвитку на теренах України й Росії революційних подій. Розглянуто українську складову радянської зовнішньої торгівлі цього періоду.

Ключові слова: *радянська держава; зовнішня торгівля; експорт; імпорт; економічні взаємовідносини.*

This article analyzes the conditions of the Soviet foreign trade in the period “war communism”. It explains the logic of the communist Russian leadership concerning the establishment of a state monopoly of foreign trade. Highlights features exports and imports Bolshevik state in the context of the end of First World War and the development in Ukraine and Russia revolutionary events. It shows the reaction of leading Western countries to external economic initiatives of the Bolsheviks. We consider the Ukrainian component of the Soviet foreign trade in the specified time. The attention is focused on the factual administrative and state dependence of the Soviet Ukraine from Moscow in the field of foreign economic activity. Features of the Soviet foreign trade are already at the stage of “war communism” period reveal the essence of the dictatorship regime.

Key words: *Soviet state; foreign trade; export; import; economic relations.*

Постановка проблеми. Під час революції 1917–1921 рр. певною альтернативою українським національним режимам стала Українська Соціалістична Радянська Республіка. На межі 1918–1919 рр. більшовицьке керівництво розійшлося у думках щодо форми подальшої взаємодії двох основних радянських республік – РСФРР та УСРР: 1) вони мають бути об’єднані в єдине державне утворення (цей варіант передбачав фактичне поглинання радянською Росією радянської України, й остання, таким чином, втрачала будь-які ознаки суверенітету); 2) як цілком суверенні держави вони мають оформлювати союзницькі відносини; 3) вони мають формувати федерацію радянських республік (компромісний варіант, який передбачав деяку державну автономію для УСРР). Відбулася серйозна апаратно-адміністративна боротьба, за наслідками якої УСРР до кінця 1922 р. де-юре зберігала державну незалежність, проте де-факто поступово втрачала її на користь московського центру.

Вивчення зовнішньоекономічної діяльності радянських республік доби “воєнного комунізму” дає можливість зробити висновки не тільки щодо умов та особливостей розвитку цієї сфери. Повноцінна, нічим не обмежена зовнішньоекономічна

© Д. В. Архірейський, 2016

діяльність (включаючи зовнішню торгівлю) будь-якого державного утворення є безперечним доказом його суверенітету. Досліджуючи зовнішню торгівлю радянської України часів революції, можемо також отримати додаткову інформацію про міждержавні відносини РСФРР та УСРР у галузі економіки, про рівень економічної самостійності радянської України в той час, коли вирішувалося спільне державне майбутнє обох зазначених республік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи той факт, що основоположник “єдино правильного”, з точки зору радянсько-комуністичної ідеології, вчення – марксизму – К. Маркс визнається світовим науковим середовищем насамперед як економіст-теоретик, а також те, що серцевину тієї ж радянсько-комуністичної ідеології становила концепція про так звані економічні формації, було б логічно бачити серед пріоритетів радянської історичної науки дослідження з історії економіки як такої. Звісно, економіку (або ж “народне господарство”, відповідно до казенної комуністичної термінології) радянські історики вивчали, проте, поперше, винятково у межах певних ідеологічних установок, тому, по-друге, ігноруючи значний масив різноманітних тем, сюжетів, проблем і, по-третє, порушуючи наукові принципи історизму та об’єктивності. Останніми жертвували заради іншого “наукового” принципу – партійності. Таким чином, тема зовнішньоекономічної діяльності комуністичного режиму потрапила у своєрідну зону замовчування. Адже йшлося про дослідження економічних зв’язків більшовицької держави з її ідеологічними ворогами, яких, до тексту тодішнього гімну компартії, слід було знищити. Натомість іноземних капіталістів доводилось умовляти про допомогу більшовикам кредитами, товарами, інвестиціями та технологіями, допускати більш ніж скромний радянський експорт на “ворожі” ринки тощо. Дослідження такої складної, з ідеологічної точки зору, теми доручалося винятково перевіреним, абсолютно лояльним до влади історикам, які гарантовано не ставили своїми працями під сумнів офіційну інтерпретацію тогочасних політичних та економічних взаємовідносин комуністичної диктатури з оточуючим її капіталістичним світом.

У 1920-х рр., доки ще працювали вчені з дореволюційним стажем, і радянське наукове середовище мало якийсь плюралізм думок та оцінок, своїми дослідженнями міждержавної торгівлі уславився Й. Кулішер¹. На прикладі праці українського радянського автора І. Боголепова² можна переконатися, як панівна ідеологія підпорядковувала в СРСР історичну науку. У 1940–1950-х рр. проблемою зовнішньої торгівлі продовжували займатися Л. Фрей³, О. Смирнов⁴, Д. Мішустін⁵,

¹ *Кулішер И. М.* Очерк истории русской торговли. – СПб. : Атеней, 1923; *его же.* История русской торговли и промышленности. – Челябинск : Социум, 2003; *его же.* История русского народного хозяйства : в 2-х т. – М. : Мир, 1925–1926; *его же.* Основные вопросы международной торговой политики : в 2-х ч. – 2-е изд., доп. – Пг. : Антей, 1924.

² *Боголепов И.* Економічна війна проти СРСР і наша боротьба за мир. – [Б. м.] : Пролетар, 1933.

³ *Фрей Л. И.* Внешняя торговля СССР. – М. : Междунар. кн., 1947.

⁴ *Смирнов А. М.* Международные расчеты и кредитные отношения во внешней торговле СССР. – М. : Внешторгиздат, 1953.

Г. Антонов⁶, автори навчального посібника “Внешняя торговля” (за редакцією професорів О. Смирнова та М. Любимова)⁷, радянсько-німецькі відносини доби революції (в тому числі й економічні) досліджував І. Кобляков⁸.

З 1960-х рр., очевидно внаслідок деякої лібералізації у сфері радянської гуманітаристики, тема взаємовідносин СРСР з іншими державами стає популярнішою для істориків. Дослідження радянської зовнішньої торгівлі часів “воєнного комунізму” продовжили, зокрема, автори книги “50 лет советской внешней торговли” за редакцією П. Кумикіна⁹. Ролі В. Леніна у затвердженні принципу державної монополії зовнішньої торгівлі присвятив своє дослідження Д. Кукин¹⁰, із вивчення взаємовідносин СРСР та Чехословаччини розпочав свою наукову кар’єру В. Шишкін¹¹. У 1969 р. він видав свою ґрунтовну монографію із зазначеної теми “Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений”¹². У 1970–1980-х рр. ті чи інші аспекти проблеми радянської зовнішньої торгівлі вивчали В. Касьяненко¹³, В. Шишкін¹⁴, Л. Марков¹⁵ та ін.

Сучасна російська історіографія, проблеми радянської зовнішньої торгівлі або окремих аспектів останньої представлена працями О. Василенкової, М. Мельтюхова, Л. Нежинського, Г. Севостьянова, В. Шишкіна¹⁶ та ін. Аналіз до-

⁵ Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. – М. : Междунар. кн., 1938; *его же*. Социалистическая монополия внешней торговли СССР. – М. ; Л. : Междунар. кн., 1938.

⁶ Антонов Г. А. Международная торговля и внешняя торговля СССР / под общей ред. проф. Д. Д. Мишустина. – М. : Междунар. кн., 1941.

⁷ Внешняя торговля СССР : учеб. пособие / под ред. А. М. Смирнова и Н. Н. Любимова. – М. : Внешторгиздат, 1954.

⁸ Кобляков И. К. От Бреста до Рапалло. Очерки советско-германских отношений с 1918–1922 гг. – М. : Госполитиздат, 1954.

⁹ 50 лет советской внешней торговле / под ред. П. Н. Кумыкина. – М. : Междунар. отношения, 1967.

¹⁰ Кукин Д. М. Борьба В. И. Ленина за незыблемость государственной монополии внешней торговли // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 10. – С. 26–40.

¹¹ Шишкин В. А. Чехословацко-советские отношения в 1918–1925 годах. – М. : ИМО, 1962.

¹² *Его же*. Советское государство и страны Запада в 1917–1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений. – Л. : Наука, ЛО, 1969.

¹³ Касьяненко В. И. Как была завоевана технико-экономическая самостоятельность СССР. – М. : Мысль, 1964.

¹⁴ Шишкин В. А. Антисоветская блокада и ее крушение. – Л. : Наука, ЛО, 1989; *его же*. В борьбе с блокадой. О становлении советской внешней торговли. – М. : Политиздат, 1979; *его же*. В. И. Ленин и внешнеэкономическая политика Советского государства (1917–1923 гг.). – Л. : Наука, ЛО, 1977.

¹⁵ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск : Изд-ние Иркут. ун-та, 1987.

¹⁶ Василенкова О. В. Англо-советские отношения в 1918–1924 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. – Рязань, 2007; Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-

сліджень сучасних російських істориків дає можливість зробити висновок про їх мінімальну увагу до української складової радянської зовнішньоекономічної діяльності, у чому проявляється певна спадковість історичної науки часів СРСР.

Проте, не можна стверджувати, що тема радянської зовнішньої торгівлі в цілому серйозно досліджується і в сучасній Україні. Не зважаючи на те, що значна кількість сюжетів радянської історії стала для українських дослідників цілком доступною, проблема зовнішньоекономічної діяльності більшовицького режиму вітчизняну історичну науку чомусь повноцінно не зацікавила. Окремих нюансів зазначеної проблеми торкнувся у своїй монографії С. Кульчицький¹⁷, дещо повідомили Л. Белоусова та Г. Малинова¹⁸, фрагментарні дані є у книзі В. Сергійчука¹⁹, тему впровадження державної монополії зовнішньої торгівлі розглядав автор цієї розвідки²⁰. Економічним аспектам взаємовідносин УСРР та РСФРР у період “воєнного комунізму” присвятив свої праці Г. Сфіменко²¹. Здавалося, двохтомна “Економічна історія України”, підготовлена на базі Інституту історії України²², мала б також більш-менш повно відобразити історію становлення радянської зовнішньої торгівлі, насамперед української, проте ознайомлення з розділом 24 “Економічне становище України в 1917–1920 рр.” ставить хрест на таких сподіваннях²³. Така мінімальна увага істориків до зазначеної проблеми безперечно актуалізує дослідження останньої, роблячи її однією з найпріоритетніших, особливо за умов підвищеного інтересу сучасного суспільства до економічної проблематики в цілому.

Мета статті – з’ясування особливостей радянської зовнішньої торгівлі за доби “воєнного комунізму”, включаючи й затвердження державної монополії у цій

политическое противостояние. 1918–1939 гг. – М. : Вече, 2001; *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1933 годах. – М. : Наука, 2004; *Шишкин В. А.* Власть. Политика. Экономика. Послереволюционная Россия (1917–1928 гг.). – СПб. : Дмитрий Буланин, 1997.

¹⁷ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К. : Основи, 1996.

¹⁸ *Белоусова Л. Г., Малинова Г. Л.* Одесской таможне 200 лет. – Одесса : ОКФА, 1995.

¹⁹ *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – Львів : Свічадо, 2002.

²⁰ *Архирейський Д. В.* Проблема державної монополії зовнішньої торгівлі доби “воєнного комунізму” та при переході до непу (в контексті перспектив радянської митно-тарифної справи) // Гуманітарний журнал. – 2012. – № 1. – С. 32–43; *його ж.* Радянська державна монополія зовнішньої торгівлі та митно-тарифне регулювання при переході до нової економічної політики // Історія торгівлі, податків та мита: V Міжнар. наук. школа-семінар, 27–28 жовтня 2011 р. : тези доп. – К., 2011. – С. 78–80.

²¹ *Сфіменко Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2008; *його ж.* Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік : монографія. – К. : Ін-т іст. України, 2012.

²² *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (гол.), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. – К. : Ніка-Центр, 2011.

²³ Там само. – Т. 2. – С. 115–147.

галузі. Крім того, передбачається дослідити зовнішньоекономічну діяльність УСРР у контексті неоднозначних міждержавних відносин тодішніх України та Росії.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна дезорганізувала зовнішню торгівлю колишньої Російської імперії. Як зазначив французький дослідник Ж. Соколофф, під час війни митні доходи російської держави скорочувалися “одночасно з імпортними поставками”²⁴. Довготривалі бойові дії послалили економічну відсталість територій, які нещодавно об’єднувалися під скіпетром династії Романових. Новоявлені політичні режими, що залежали від імпорту широкого спектру продукції, починаючи від зброї і завершуючи медикаментами, споживчими товарами та промисловим обладнанням, мусли відновлювати свої зовнішньоекономічні зв’язки.

Формально радянська зовнішня торгівля почалась із серії засідань Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ) РСФРР 9–12 грудня 1917 р., на яких під тиском масштабної економічної кризи, що охопила країну, було прийнято рішення про заборону вивезення за межі контрольованої більшовиками території продовольства; сировину дозволялося вивозити, але за умови, що власна промисловість була нею достатньо забезпечена; хутра, килими, предмети розкоші теж дозволялось вивозити, якщо іноземні держави натомість погоджувались імпортувати машини та запчастини до них²⁵. Контроль імпортно-експортних операцій покладався на 7-й відділ ВРНГ. 29 грудня 1917 р. Рада народних комісарів РСФРР затвердила декрет “Про дозволи на ввезення та вивезення товарів”, яким устанавлювала у сфері зовнішньої торгівлі дозвільно-заборонну систему на провезення товарів через кордон, отже, закладала підвалини майбутньої державної монополії на зовнішню торгівлю²⁶, яку практично забезпечувати мали митники. Утім поки що цей закон був розрахований на внутрішнє використання, адже формально ніяких зовнішньоторговельних зв’язків у нового режиму не було. Як згодом визнавав нарком зовнішньої торгівлі РСФРР та СРСР Л. Красін, за часів “воєнного комунізму” “ми... мали монополію зовнішньої торгівлі, але не мали ніякої торгівлі, тому що були заблоковані й не могли показатися за кордоном з нашими товарами”²⁷. Декретом від 29 грудня зовнішня торгівля покладалася на відділ зовнішньої торгівлі і промисловості.

Економічні відносини більшовиків із західними країнами у цей час ускладнювалися не лише з політичних причин. Уже 21 січня 1918 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет (ВЦВК) РСФРР декретом відмовився від сплати боргів попередніх режимів²⁸. Як наслідок, Антанта негайно встановила антибільшовицьку економічну блокаду – фактично з початку 1918 р. За таких надзвичайно важких економічних і політичних умов “новий режим у Росії став на шлях ... націо-

²⁴ Соколофф Ж. Бедная держава. История России с 1815 года до наших дней : пер. с фран. Н. Ю. Паниной. – 2-е изд. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 259.

²⁵ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – С. 66.

²⁶ Там же. – С. 67.

²⁷ Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и НЭП. – М. : Пролетарий, 1926. – С. 12, 13.

²⁸ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 55.

налізації торгового флоту, зовнішньої торгівлі, нафтової та гірничої промисловості, а також значних і, середніх підприємств практично всіх інших галузей економіки”²⁹.

Можливість розірвати економічну блокаду більшовицькі керівники Росії вбачали у встановленні політично-економічних відносин з ворожим до Антанти Четверним союзом, передовсім Німеччиною, за що довелося, як відомо, дорого заплатити. За даними російського історика Л. Нежинського, внаслідок укладення Брестського договору “від Радянської республіки було відторгнуто 780 тис. кв. км території з населенням 56 млн. На території, що відторгалася, розміщувалась третина залізничної мережі країни, вироблялось 73 % заліза і добувалось 89 % вугілля”³⁰. Сидячи в Москві, комуністи підраховували в тому числі “свої” українські економічні збитки. Той факт, що за Брестською угодою УНР мала передати союзникам 60 млн пудів хліба, 2 750 тис. пудів м’яса, 400 млн яєць, інші сільськогосподарські товари та промислову сировину, переконавав більшовиків у надзвичайно високому ресурсному потенціалі України. Це й не дивно, бо території колишньої Російської імперії, що контролювалися німцями та їх союзниками за Брестським договором, виробляли 32 % загальноімперської сільськогосподарської та 23 % промислової продукції, 75 % вугілля та металу³¹.

В епоху Бреста, на думку О. Чубар’яна та Л. Нежинського, “Ленін ще не ставив питання про конкретні форми й методи взаємовідносин Радянської Росії з капіталістичними країнами: у ті місяці було розв’язано принципову проблему – допустимість таких відносин”³².

Брестські перемовини стали кроком і в розвитку радянської зовнішньої торгівлі. Під впливом економічних домовленостей з німцями при Комітеті господарської політики ВРНГ РСФРР було створено спеціальну комісію із зовнішньої торгівлі, яка мала розробити принципи торгових відносин радянської держави з капіталістичними країнами. Саме ця комісія постановила, що держмонополія зовнішньої торгівлі має реалізовуватися не галузевими виробничими органами, а єдиним державним органом³³. Декретом про націоналізацію зовнішньої торгівлі від 22 квітня 1918 р. таким органом призначався Наркомат торгівлі і промисловості (НКТіП), при якому створювалася Рада зовнішньої торгівлі. Рада повинна була за допомогою галузевих органів організувати заготівлю і закупівлю продукції всередині країни для експорту за кордон. За кордоном її діяльність мала здійснюватися через спеціально створені в майбутньому закупівельні комісії та кооперативні організації. Рада також мала встановлювати ціни на експортні й імпорتنі товари, брати участь у розподілі валютних коштів і вантажів, страхувати морські перевезення, вести облік експорту та імпорту.

²⁹ Там же. – С. 56.

³⁰ Там же. – С. 41.

³¹ *Верт Н.* Історія Радянської держави. 1900–1991 : навч. посіб. : пер. з фр. – Рівне : Вертекс, 2001. – С. 108.

³² *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 43.

³³ *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы. – С. 69.

У роботі Ради планувалась участь представників зацікавлених наркоматів, установ, підприємств, кооперативно-громадських організацій³⁴.

У травні 1918 р. комісія із зовнішньої торгівлі при ВРНГ запропонувала урядові, хоча й безпідставно, план розвитку економічних відносин між РСФРР і США. Як зазначалося в цьому плані, “експортні можливості Росії на 1918 р. визначались товарним фондом, основною частиною якого були лісоматеріали, нафта, марганцева руда, льон, прядиво тощо. З американського боку планувалося ввозити сільськогосподарські знаряддя, обладнання для залізничного будівництва, виробу електротехнічної промисловості, а також продукти масового харчування”³⁵. Сполучені Штати Америки проігнорували більшовиків. Проігнорували їх Франція і Великобританія. Дещо інакше відреагували нейтральні Скандинавські країни. Протягом 1918 р. з низкою шведських фірм укладено кілька десятків торгових угод, за якими РСФРР експортувала до Швеції льон, прядиво, кольорові метали, машинне мастило тощо, а імпортувала звідти сільськогосподарську техніку, папір та ін. Кілька торгових угод було укладено з Данією, з якої до Росії поставлялися посівні матеріали, продукти харчування, а ввозилися льон, прядиво, фанера, кустарні вироби³⁶. Однак під тиском Антанти в 1919 р. Скандинавські країни приєдналися до економічної блокади більшовиків. На думку британського історика Е. Карра, російсько-радянський “імпорт та експорт, скоротившись до незначних розмірів у 1918 р., досягли нульового рівня у 1919 р., й певна економічна ізоляція Радянської Росії в цей час стала потужним спонукальним чинником для економічних експериментів, які навряд чи були можливими і не проводилися б настільки наполегливо, якби не закрита економічна система” більшовиків³⁷. Офіційна радянська статистика цілком підтверджує подібні висновки зарубіжного історика³⁸.

Хоча декрет про цілковиту націоналізацію зовнішньої торгівлі вийшов лише 22 квітня 1918 р., державна монополізація цієї сфери розпочалась ще наприкінці 1917 р. і проходила поетапно. Спочатку було оголошено монополію на торгівлю найбільш важливими стратегічними товарами, такими як хліб, шкіра, цукор. 23 січня 1918 р. у РСФРР було націоналізовано торговий флот³⁹. 7 березня того ж року постановою ВРНГ упроваджено монополію на ввезення до країни сірників, кави, прянощів⁴⁰.

У 1917–1920 рр. також були закладені підвалини валютної монополії радянської держави. Очільники РСФРР з цього приводу міркували приблизно так: “Оскільки угоди з експорту-імпорту укладалися з платежем у певній валюті, державна

³⁴ Там же. – С. 69.

³⁵ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 59.

³⁶ Там же. – С. 60.

³⁷ *Карр Э.* История Советской России. Кн. 1 : Т. 1–2. Большевицкая революция. 1917–1923. – М. : Прогресс, 1990. – С. 593.

³⁸ Внешняя торговля СССР. Стат. сборник. 1918–1966. – М. : Междунар. отношения, 1967. – С. 13.

³⁹ *Верт Н.* История Радянської держави. – С. 117.

⁴⁰ *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы. – С. 68.

валютна монополія є необхідним доповненням та одним із важливих засобів здійснення зовнішньоторговельної монополії”⁴¹.

У 1918 р. більшовицький уряд Росії змушений був звернути увагу ще на одну проблему, яка незабаром стане складовою зовнішньоторговельної, хоча й таємної, діяльності радянської держави, а саме: “збереження скарбів мистецтва”. Уряд, нібито піклуючись про збереження від вивезення за кордон культурно-історичних цінностей, переважна більшість яких перебувала у приватній власності, видав у вересні 1918 р. декрет, за яким заборонялось вивозити з країни і продавати за кордоном “предмети мистецтва і старовини без дозволів, які видавалися колегією у справах музеїв та охорони пам’яток мистецтва”, що діяла при Наркоматі освіти⁴². Насправді, йшлося не про збереження культурних раритетів, а про монопольне право держави на їх вивезення і продаж за кордон, що й відбуватиметься в подальшому у значних масштабах. Про таку зовнішню торгівлю радянські дослідники воліли мовчати.

Радянське зовнішньоторговельне законодавство 1919 р., яке впроваджувалось в умовах воєнних дій і непевної політичної ситуації, орієнтувало не на розвиток саме зовнішньої торгівлі, а на посилення державної монополії в цій галузі.

До початку 1920-х рр., на думку Л. Нежинського, “набули більш-менш чітких обрисів два доктринально-концептуальні принципи, закладені в основу майбутньої теорії та практики радянської міжнародної політики, за якими у подальшому закріпилося визначення – “мирне співіснування” та “пролетарський інтернаціоналізм”, як наслідок, це “обумовило суперечливість та непослідовність подальшої лінії радянської держави на міжнародній арені, оскільки зберігалася ... невідповідність між практичними зовнішньополітичними завданнями держави і класово-партійними ідеологічними концепціями та установками, закладеними в основу її міжнародної діяльності”⁴³. Така суперечливість природно викликала недовіру західних діячів до зовнішньої політики більшовиків, в тому числі в економічній сфері. Звідси затягування з офіційним визнанням, укладанням торговельних угод тощо. Крім того, деякі західні політики та бізнесмени сприймали більшовицьку державу як “серйозного конкурента на світовому ринку, зокрема у сфері вивезення нафти, сировини тощо”⁴⁴. Але поступово окреслювалася й інша тенденція, що передбачала “можливості компромісів та розширення політичних і ділових зв’язків з радянською державою і відображала позицію тих прошарків (західної) буржуазії, які були зацікавлені в імпорті радянської сировини, а також представників низки галузей важкої індустрії, котрі почали отримувати значні замовлення з Росії на промислові вироби і розраховували на їх збільшення в майбутньому, пов’язані з ними банківські установи та інше.”⁴⁵. Хоча й ці західні бізнесмени критично ставилися до радянської монополії зовнішньої торгівлі.

⁴¹ Там же. – С. 79.

⁴² Там же. – С. 73.

⁴³ *Нежинский Л. Н.* В интересах народа или вопреки им? – С. 106.

⁴⁴ Там же. – С. 108.

⁴⁵ Там же.

Суперечливість радянської зовнішньої політики ускладнювала діяльність закордонних представництв наркоматів закордонних справ та зовнішньої торгівлі (останній у 1920 р. замінив НКТіП), які мали офіційно піклуватися про нормалізацію політичних та економічних зв'язків із зовнішнім світом і водночас нелегально готувати світову революцію.

Подальший розвиток радянської зовнішньої торгівлі був неможливий без нормалізації міждержавних відносин. Слід зауважити, що протягом 1918–1920 рр. більшовицьке керівництво неодноразово зверталось до провідних держав із пропозиціями припинити збройну боротьбу, економічну блокаду, налагодити нормальні дипломатичні та торговельні відносини. Отже, можна констатувати, що в умовах успадкованої від попередніх політичних режимів участі у світовій війні й параді суверенітету окремих народів, до того часу підданих російських імператорів, така політика визначалася комплексом різноманітних факторів і була надзвичайно суперечливою. Наріжним каменем міжнародної політики стала партійна доктрина про неминучість світової революції, тому будь-які капіталістичні держави, особливо провідні, апріорі розглядалися більшовиками як потенційні вороги “країни Рад”, боротьба з ними була святим обов'язком кожного революціонера. Яскравим прикладом реалізації подібного доктринерства можна вважати поведінку представників РСФРР на Брестських переговорах з країнами Четверного блоку. Проте сувородійсність змусила більшовиків, насамперед їх лідера В. Леніна, перейти від мрій до реальної політики у взаємовідносинах з оточуючим світом, принаймні тією його частиною, котра являла собою очевидну політичну, економічну та військову сили. Дуже швидко більшовики продемонстрували, наскільки вони були прагматичними у сфері зовнішньої політики: не встигли німці із союзниками програти світову війну, як 13 листопада 1918 р. Центральний виконавчий комітет РСФРР видав постанову про анулювання Брестського договору⁴⁶.

Західний світ (передусім держави Антанти) від жовтня 1917 р. так і не виробив спільну політику щодо російських більшовиків. Наприкінці 1917–1918 рр. західна політика щодо Росії визначалась перш за все потребами війни. Більшовиків, яких сприймали їх політичні опоненти ставлениками Німеччини, вважали ворогами Антанти. Таким чином, пріоритет мали суто політичні причини. Навіть економічна блокада, оголошена більшовикам 1919 р., диктувалася насамперед політичними потребами допомоги російським союзникам Антанти – білому рухові.

Отже, як свідчив англійський посол у Петрограді Дж. Б'юкенен, наприкінці 1917 – у 1918 рр. частина англійського політикуму не бажала повністю розривати з більшовицьким урядом, аби нейтралізувати вплив на нього з боку німців⁴⁷. Йшлося, передовсім, про політичні відносини, а не торговельне партнерство. Але вже досить скоро вони пошкодували про це, вважаючи, що антибільшовицька інтервенція “виявилась на практиці такою ж невдалою, що була засуджена всіма як помилкова політика... Союзні уряди, не маючи чітко визначеної політики і боячись себе

⁴⁶ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР : Хронол. справ. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 207.

⁴⁷ Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – М. : АСТ, Минск : Харвест, 2001. – С. 393.

скомпрометувати, вдалися до напівзаходів, невдача яких була майже вирішена”⁴⁸. Така невпевненість частини західного політикуму давала більшовикам шанс налагодити зовнішню політику, використовуючи для цього привабливість зовнішньої торгівлі.

Більшовики, звісно, намагались використати непевне становище Німеччини і відсутність єдиної політики щодо них серед держав Антанти. Вони вимагали визнання світом своєї влади в Росії, плекаючи водночас плани загальносвітової революції. Вже з 1918–1919 рр. більшовицькі очільники маневрували на міжнародній арені, поєднуючи методи традиційної дипломатії та революційну риторику з практикою. Усе це не залишилось непоміченим і ускладнювало зовнішньополітичні та економічні завдання більшовицького режиму. На думку Ж. Соколоффа, тогочасна “зовнішньоекономічна політика Леніна ще більш яскраво відображає його завзяте прагнення діяти всупереч загальноприйнятій людській думці і традиційному порядку речей. Він пропонує іноземним капіталістам внести значні кошти в концесії, які укладе з ними радянський уряд. Ніби відмови від зовнішнього боргу зовсім не було! Він закликає споконвічних торгових партнерів Росії поновити свої закупівлі й поставки. Ніби державна монополія на зовнішню торгівлю, запроваджена декретом від 22 квітня, не повинна їх зупинити!...”⁴⁹ Більшовики, яких багато хто сприймав як молоду політичну силу, новачками політичних інтриг, такими не були. Більшовицький декрет про мир став по суті “прообразом “наочної дипломатії”, яку так часто використовуватиме в подальшому СРСР у своїй зовнішній політиці. Цей виверт, покликаний поставити у незручне становище іноземні держави, ввести в оману деякі чутливі душі серед міжнародної громадськості...”⁵⁰

На початку 1920 р. Вища рада Антанти починає розуміти, що більшовики явно перемагають у громадянській війні. Тому 16 січня вона припиняє блокаду “країни Рад”⁵¹. Це зумовлювалось багатьма причинами: і військово-політичними перемогами більшовиків на просторах колишньої Російської імперії, і відсутністю єдності в позиціях провідних країн щодо більшовицького режиму, а головне, початком світової економічної кризи, пік якої припав на період з червня 1920 до квітня 1921 рр.⁵² Ще в серпні 1919 р. американські банки відмовили у кредитах європейським країнам. Ослаблена війною, економіка Європи без американських кредитів розраховувати на порятунок не могла. Як наслідок, “за законом бумеранга, на США обрушується нищівний удар: відбувається обвал на експортному ринку, ціни та обсяг виробництва падають, а безробіття різко зростає. Після цього економічна криза 1919–1921 рр., спочатку європейська, поширюється і на всі промислово розвинуті країни”⁵³.

⁴⁸ Там же. – С. 395.

⁴⁹ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 287.

⁵⁰ Там же. – С. 279.

⁵¹ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 224.

⁵² Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства : учеб. [для студ. высш. учеб. завед.]. – М. : НОРМА, 2002. – С. 267.

⁵³ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 309.

Вважається, що економічна криза в Європі почалася в країнах, які нещодавно отримали незалежність від Росії (Фінляндія, країни Балтії, Польща). Вони поспішили відмовитися від блокади більшовицької держави і встановити з нею дипломатичні відносини (2 лютого 1920 р. РСФРР підписала мирний договір з Естонією, 12 липня – з Литвою, 11 серпня – з Латвією, 13 серпня – перемир'я з Фінляндією; 12 жовтня 1920 р. між РСФРР і УСРР, з одного боку, та Польщею, з іншого, підписано договір про перемир'я та попередні умови миру, а 14 жовтня 1920 р. – повноцінний мирний договір⁵⁴), передовсім тому, що їхня економіка була пов'язана з російською ще з довоєнного часу. Але економічно слабка в цей час Росія нічим їм допомогти не могла. Криза, що спалахнула на кордонах з більшовицькою Росією, незабаром поширилася по всій Європі. Водночас криза змусила європейців, за умови припинення фінансової допомоги США, переоцінити можливості встановлення економічних зв'язків і з більшовиками.

Уже з травня 1920 р. Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ) РСФРР, який отримав монополічне право на здійснення експортно-імпортних операцій від імені держави, почав розробляти конкретні експортно-імпортні плани. Для цього у його складі працювала Рада зовнішньої торгівлі. Відомство в цілому готувалось до активізації зовнішньоекономічних зв'язків, збираючись подолати економічну блокаду країн Антанти за допомогою англійських тред-юніонів⁵⁵. Відновленню торгівлі з більшовиками сприяли також італійські соціалісти, які на батьківщині були парламентською партією. Наприклад, член італійського парламенту, соціаліст Рандоні у липні 1920 р. супроводжував пароплав з вантажем медикаментів, який прибув до Одеси⁵⁶. У своїх “Записках” головнокомандувач білої Російської армії П. Врангель згадував, як улітку 1920 р. його антантівські союзники, котрі стали перед ним гарантами торгової блокади радянських чорноморських портів, потайки закуповували у більшовиків хліб, поставляючи їм натомість медикаменти⁵⁷. До речі, якраз Великобританія та Італія виступили в той час як найпалкіші апологети скасування саме економічної блокади радянських республік і відновлення торгівлі з ними.

У 1921 р., особливо після оголошення в березні нової економічної політики, уряд РСФРР активізує зовнішню політику та торгівлю. 26 лютого підписано договір з Персією, 28 лютого – з Афганістаном, 16 березня – з Туреччиною⁵⁸. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано довгоочікуваний і повноцінний мирний договір між Польщею, з одного боку, і радянськими Росією та Україною – з іншого. Сам факт мирної угоди означав політичне взаємовизнання цих державних утворень і

⁵⁴ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 229–231; Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 88, 89.

⁵⁵ Російський державний архів економіки (далі – РДАЕ). – Ф. 413. – Оп. 14. – Спр. 5. – Арк. 74–81; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 299. – Арк. 18.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 164. – Арк. 17.

⁵⁷ Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. – Минск : Харвест, 2002. – Т. 2 : Воспоминания, мемуары. – С. 213, 214.

⁵⁸ Нежинский Л. Н. В интересах народа или вопреки им? – С. 91, 92, 94.

розмежування кордонів між ними. Крім того, Ризький мир давав підстави для нормалізації економічних взаємовідносин. Договір передбачав процедуру оптації громадян. Крім того, “радянська сторона зобов’язувалася сплатити Польщі 30 млн карбованців золотом у монетах або злитках і передати залізничний склад та інше майно на 18 245 тис. карбованців золотом. Польща звільнялася від боргів Російської імперії, передбачалися переговори щодо економічної угоди”⁵⁹. Фактично радянське золото обмінювалось на нейтралізацію поляками антирадянських політичних організацій на польській території. Перша виплата золота відбулася 10 жовтня 1921 р.⁶⁰

Л. Красін, нарком торгівлі і промисловості РСФРР, розробив у цей час тези з проблем радянської зовнішньої торгівлі, які були серйозно сприйняті урядом В. Леніна ще на початку 1920 р. На думку радянського дослідника Л. Маркова, це свідчило про те, що більшовики серйозно зайнялися “питаннями зовнішньої торгівлі і митної справи”⁶¹. Підтверджувалась непорушність державної монополії зовнішньої торгівлі, затверджувався список товарів, які дозволили ввозити (вкрай дефіцитні в умовах війни: паровози, запчастини до них, обладнання залізничних майстерень тощо). Радянські дипломати розпочинають або продовжують серію переговорів з низкою країн (Англією, США, Німеччиною, Швецією та ін.) щодо нормалізації двосторонніх торгових відносин. Така активність не могла не вплинути на реорганізацію радянської митної системи, яка готувалася до потужнішої роботи. Зокрема, на кордонах визначались місця пропуску імпортно-експортних вантажів, розроблялись інструкції митного огляду товарів тощо. Згодом Красін згадуватиме: “Тільки завдяки бар’єру монополії зовнішньої торгівлі, що відокремлював нас від зовнішнього світу, тільки завдяки тому, що жодна торговельна угода не здійснювалася без спеціального дозволу єдиного органу, що регулював зовнішню торгівлю, Народного Комісаріату зовнішньої торгівлі, нам вдалося врятувати країну від тих явищ, які значною мірою відчули на собі Австрія та Німеччина в період, що розпочався за Версальським миром”⁶².

Україна об’єктивно посідала важливе місце в радянській зовнішній торгівлі. На початок світової війни українські губернії мали досить розвинуту промисловість, мережу залізниць і портову інфраструктуру, сільське господарство, орієнтоване на європейський ринок, значні сировинні ресурси (вугілля, марганець, залізна руда тощо), якісний людський потенціал, нарешті, географічно Україна тяжіла до Європи, маючи безпосередній вихід до центральної частини континенту, на Балкани і Європейське Середземномор’я, в Малу Азію та Близький Схід. До війни Одеса вважалася головним пунктом “південноросійського експорту”⁶³.

⁵⁹ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние. 1918–1939 гг. – М. : Вече, 2001. – С. 104.

⁶⁰ Там же. – С. 112.

⁶¹ Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – С. 74.

⁶² Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и НЭП. – С. 13, 14.

⁶³ Великий князь Александр Михайлович: Воспоминания. Мемуары. – Минск : Харвест, 2004. – С. 303.

Під час революції відновлена Українська Держава разом із політичним суверенітетом отримала можливість підняти на вищий рівень свою зовнішню економіку. Це мотивувалося як перспективою державності, так і потребами національно-визвольних змагань. Дипломатія різних національних режимів у сукупності розробила базу міжнародних відносин, визначила економічні напрямки та пріоритети⁶⁴. Багато що було зроблено для фіксації державних кордонів, що досягалось як війнами, так і дипломатичними переговорами із сусідами. Але тиск російських більшовиків виявився нездоланим. На зміну національним режимам зрештою прийшов більшовицький. Для партії В. Леніна важливо було показати як народам колишньої Російської імперії, так і світовій спільноті своє демократичне ставлення до проблеми самовизначення націй. Тому, по суті окупувавши Україну, більшовицька Росія дозволила їй зберегти формальний суверенітет, але винятково у радянському, тобто такому, як і в самій Росії, вигляді.

Виступ В. Затонського на IV надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад (14–16 березня 1918 р.), який ратифікував Брестський мирний договір, з підтримкою цього рішення більшовицьким урядом України можна вважати першою акцією останнього у зовнішньополітичній сфері. Але ще до приходу німців більшовицький уряд Росії намагався привласнити найбільш стратегічну власність України. Як згадував, зокрема, майбутній сталінський нарком Л. Каганович, “Центральний Комітет партії за пропозицією Леніна дав вказівки всім партійним організаціям України ... евакуювати хліб, метал на Схід (тобто з України до Росії. – Д. А.), створювати підривні групи і при підході німців до Донбасу заливати копальні, а робітників та вугілля вивозити”⁶⁵. За даними С. Кульчицького, під час німецького наступу навесні 1918 р. Ленін “дав директиву Орджонікідзе не виводити війська (з України), а використовувати їх для уповільнення просування окупантів, щоб устигнути вивезти до Росії якнайбільше ресурсів”⁶⁶. Можна тільки уявити, які плани вибудовувалися в головах російських очільників щодо можливостей української економіки на момент завершення світової війни.

Дійсно, наприкінці 1918 р., після закінчення світової війни і напередодні падіння в Україні режиму П. Скоропадського, більшовики не приховували бажання бачити Україну під власним контролем. Більшовицька агітація прямо передбачала використання українського хліба для потреб “світової революції”, отже, планувалася контроль українських матеріальних, людських і продовольчих ресурсів зі “столиці пролетарської революції” – з Москви⁶⁷. Тобто вже окреслювалися перспективи й основні напрямки використання ресурсів України.

⁶⁴ Див.: *Веденєєв Д. В., Будков Д. В.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. – К. : К.І.С., 2006; *Дацків І. Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. – Тернопіль : Астон, 2009.

⁶⁵ *Каганович Л.* Памятные записки. – М. : Вагриус, 2003. – С. 200.

⁶⁶ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні... – С. 66.

⁶⁷ Там само. – С. 70, 71.

Установлення російсько-радянської влади в Україні наприкінці 1918 р. набувало, по суті, цинічно-прагматичного сенсу: перетворити міждержавні відносини з Україною у внутрішньо-радянські, таким чином український хліб і необхідну сировину одержувати безкоштовно. Адже за міждержавною угодою з Українською Державою від 12 червня 1918 р. Росія була змушена закуповувати український хліб, нехай не на урядовому рівні, а на рівні окремих відомств, організацій, приватників⁶⁸. Проте реакція на це навіть радянської України на початку 1919 р. була однозначною і в цілому зрозумілою: хліб безкоштовно вивозити за межі республіки не дозволяти. Характерна, скажімо, поведінка Чернігівського губревкому, який почав виставляти на кордонах з РСФРР загороджувальні загопи⁶⁹. Проте дуже скоро (фактично від часу появи в Україні Х. Раковського) центральна влада радянської України радикально змінить свої погляди на проблему, вже в усьому погоджуючись із Москвою (і щодо безкоштовного постачання хліба до Росії, і щодо підпорядкування місцевих митних установ Москві тощо).

У 1919 р. продрозкладка для України була встановлена в обсязі 140 млн пудів хліба, проте через військові дії і повстанський рух опору більшовики змогли зібрати не більше 8 млн пудів⁷⁰. Закон про хлібну розкладку для України від 26 лютого 1920 р. затвердив обсяг хліба, що вилучався у селян, у розмірі 160 млн пудів (до кінця було зібрано 71,5 млн пудів). Крім того, передбачалося зібрати протягом року в Україні 219 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней, 255 млн яєць, 12,4 млн пудів картоплі тощо⁷¹. Більша частина йшла на задоволення потреб державного апарату, промисловості, армії, але ж частина передбачалася для експорту.

Присланий з Москви Х. Раковський в цілому розумів декларативність “радянської державності” України: “воєнно-політичним союзом” РСФРР та УСРР від 1 червня 1919 р. “маскувалася здійснювана державною партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік”, “державний апарат УСРР на території України створювався як продовження відповідних державних структур радянської Росії”⁷², державні ж структури розбудовувалися за взірцем партійних. Відповідно до висновків відомого українського історика С. Кульчицького, “управління “командними висотами” народного господарства теж стягувалося до відповідного всеросійського центру, яким була Вища рада народного господарства РСФРР. Президія ВРНГ 3 березня 1919 р. висловилася за пряме управління народним господарством радянських республік з Москви на засадах “демократичного централізму”. Відповідно до цього рішення український радянський уряд 7 березня прийняв дві постанови: по-перше,

⁶⁸ РДАЕ. – Ф. 413. – Оп. 14. – Спр. 9. – Арк. 69, 82.

⁶⁹ Там само. – Арк. 44 зв.; *Архирейський Д. В.* Зміна статусу українсько-російського кордону в першій половині 1919 року // Грані. – 2009. – № 6. – С. 34.

⁷⁰ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні... – С. 111.

⁷¹ Там само. – С. 111, 112, 114.

⁷² Там само. – С. 76, 77, 83, 85.

об'єднати ВРНГ РСФРР і Українську раду народного господарства в єдину систему, щоб УРНГ з Москви “одержувала директиви”; по-друге, об'єднати банківську справу обох республік для того, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію”⁷³. 25 березня 1919 р. ВРНГ РСФРР приймає постанову “Про встановлення УСРР єдиної економічної політики з РСФРР”, за якою об'єднувалися товарні фонди обох республік, установлювався спільний виробничий план тощо. На основі цієї ж постанови ВРНГ починає підпорядковувати собі найважливіші, найстратегічніші українські галузі та господарські установи УРНГ⁷⁴. Під таким кутом зору навесні 1919 р. керівництво радянської України було не проти передати під контроль московського центру місцеві митні установи, а влітку уклало угоду про об'єднання матеріальної бази УСРР та РСФРР.

Після повернення більшовиків до України наприкінці 1919 р. “партійне керівництво вирішило зберегти незалежний статус України. Це принципове рішення оформили в грудні 1919 р. резолюцією VIII конференції РКП(б) “Про радянську владу на Україні”. Ця резолюція обумовила потребу визначити конкретні форми взаємовідносин між Україною і Росією”⁷⁵. Проте все вирішувалося в дусі “воєнно-політичного союзу” між республіками з явним лідерством у цьому союзі РСФРР. Як наслідок 27 січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет прийняв постанову про поширення на території України дії декретів РСФРР⁷⁶. Формальна ж незалежність УСРР дозволяла її керівникам претендувати на якусь самостійність у певних економічних галузях.

Як зазначалося вище, 2 лютого 1920 р. підписано мирний договір між РСФРР та Естонією. Цю подію слід було б назвати актом нормалізації дипломатичних відносин, але, за логікою більшовиків, це означало їх офіційну відмову, принаймні тимчасову, від посягань на Естонію. Коментуючи цю втрату, Ленін стверджував, мовляв, нічого страшного, російському пролетаріату треба спрямувати свої сили на внутрішнє відродження країни. Утім “від цього економічного доводу, – зазначає Ж. Соколофф, – комуністам було легко відмовитися, коли завдяки спільним зусиллям зброї та дипломатичної гри події набувають іншого оберту. “Ми не можемо обійтися без азербайджанської нафти і туркестанської бавовни”, – урочисто заявив Зінов'єв у вересні 1920 року”⁷⁷. Можна додати: і без українського хліба та вугілля теж ...

У 1920 р., зробивши деякі поступки у національному питанні, Москва натовість почала нарощувати темпи фактичної експлуатації України (контроль над промисловістю, посилення продовольчо-реквізиційної політики в селі тощо). Така політика обернулася новим спалахом війни саме на теренах України та активізацією селянського повстанського руху. Не стримували свого подиву навіть деякі місцеві

⁷³ Там само. – С. 85.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. – С. 275.

⁷⁶ Верстюк В. Ф., Дзюба Е. Н., Репринцев В. Ф. История Украинской ССР. – С. 224.

⁷⁷ Соколофф Ж. Бедная держава. – С. 299.

більшовики. Так, у своєму листі до В. Леніна (вересень 1920 р.) член Політбюро ЦК КП(б)У, секретар Харківського губкому Я. Яковлев та член президії Промбюро В. Смирнов підкресливали, що “політика центральних органів щодо України має останнім часом яскраво виражений характер переважного обслуговування центральної осі за рахунок життєвих інтересів України взагалі і Донецького басейну зокрема...”⁷⁸ Щоправда, хлібним реквізіціям в Україні у цьому році завадили бойові дії, внаслідок чого “частка України у 1920 р. в загальноросійських державних хлібозаготівлях була вдвічі меншою, ніж до революції”⁷⁹.

Проте за наслідками політичних подій 1920 р., і зокрема, в Україні, більшовицьке керівництво змушене було замислитися над зміною курсу, в тому числі його економічної складової. У грудні VIII Всеросійський з'їзд рад схвалив план ГОЕЛРО. С. Кульчицький зауважував, що це трапилось тоді, “коли практично визначилася відсутність шансів на революцію у високорозвинених країнах. Ленін негайно переорієнтувався на співробітництво з чужоземним капіталом. Зовнішні і внутрішні джерела фінансування плану електрифікації визначалися в пропорції 1 до 2. Із 17 млрд крб. золотом не менше 6 млрд передбачалося покрити концесіями й закордонними позиками”⁸⁰.

За цих умов, проте, Москвою і не планувалися зміни форми економічних взаємовідносин з іншими радянськими республіками. 28 грудня 1920 р. було укладено угоду про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР, в основі якого, на думку С. Кульчицького, закладалася концепція “військово-політичного союзу” від 1 червня 1919 р.⁸¹ Чинність договору поширювалась на певні промислові галузі республіки, які фактично переходили під прямий контроль Москви, а також на сферу зовнішньої торгівлі. Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. РСФРР уклала подібні договори з іншими радянськими республіками.

Контроль Москви над низовими промисловими установами, митними структурами, зовнішньою політикою та торгівлею України ставив під сумнів доцільність харківського управлінського центру: “Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнування, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у “незалежній” республіки не могло бути, тому що її позбавили прав на грошову емісію і бюджет”, причому “протести з боку харківського центру в такій ситуації були неминучими, але це не означає, що він відстоював суверенітет республіки, її державні права. Йшлося лише про боротьбу за власне виживання”⁸². Важко не погодитись із таким баченням історичної ситуації.

⁷⁸ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні... – С. 96.

⁷⁹ *Мовчан О. М.* Голод 1921–1923 рр. в Україні // *Сторінки історії України: XX століття* : посібн. / [упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова] ; за ред. С. В. Кульчицького. – К. : Освіта, 1992. – С. 47.

⁸⁰ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні... – С. 191.

⁸¹ Там само. – С. 89.

⁸² Там само. – С. 275, 281, 282.

У контексті підготовки російсько-українського договору 1920 р. було розроблено тези “Питання про державні відносини України та Росії”⁸³. Документ мав ідеологічно-пропагандистський характер, адже був створений на основі доктрини світової революції. Саме під таким кутом зору пояснювалися перспективи України, в тому числі економічні. Мовляв, національні режими України віддавали економіку країни під іноземний контроль, що, звісно, не відповідало інтересам простого народу, й лише трудящі Росії (очолені партією Леніна) готові були допомогти відбити атаки світового капіталу на Україну. Отже, “об’єднання всіх радянських республік навколо Радянської Росії є необхідністю у боротьбі із силами міжнародної реакції”⁸⁴. Саме заради необхідності ефективного захисту від тиску світового імперіалізму більшовики пропонували об’єднати найважливіші галузі економік двох потужних радянських республік⁸⁵. Звісно, це пропагандистське кліше залишало поза увагою той факт, що керувати об’єднаними економіками буде московський центр, що трудящі, від імені яких усе планувалося й здійснювалося, фактично не будуть допускатися, як соціальна категорія, до управління економікою. Коли ж із часом стало ясно, що світова революція виявилася утопією, а західний світ вирішив за краще торгувати з більшовиками, вже як данина, норма сприймався факт контролю української економіки саме Москвою. Важко уявити, що далекоглядні лідери компартії не передбачали це наприкінці 1920 р.

Отже, Москва одночасно обмежувала діяльність УСРР у сфері зовнішньої політики та економіки й поступово ставила під свій контроль українські ресурси й господарство в цілому. Така ситуація стала економічним контекстом упровадження нового внутрішнього курсу більшовицької держави, назва якого звучить дещо іронічно в цьому випадку – нова економічна політика.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Під час революції 1917–1921 рр. більшовицький режим продемонстрував певну парадоксальність своєї зовнішньоекономічної діяльності. З одного боку, російські комуністи кинули виклик усій існуючій світовій політичній системі, з іншого – самі швидко переконалися, що без економічної допомоги (у будь-яких формах) передовсім розвинутих західних країн не зможуть утримати свою владу. Шляхи, якими вони пробивалися на світові ринки, свідчать про їхню політичну безпринципність і вміння користуватися будь-якою нагодою. За таких обставин не дивно, що встановлення більшовицькою Москвою контролю над Україною *apriori* не передбачало задоволення компартією життєвих інтересів і побажань місцевого населення. Навпаки, ресурси України мали слугувати політичним цілям нової влади. Поступове позбавлення УСРР крихт економічної незалежності на користь московського центру вже за доби “воєнного комунізму” лише підтверджує цю тезу.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 105. – Арк. 15.

⁸⁴ Там само. – Арк. 17.

⁸⁵ Там само. – Арк. 18.